

ביאליק "משופר" ו"משופץ" בתרגום חדש לאנגלית

Songs From Bialik: Selected poems of Hayim Nachman Bialik, edited and translated from the Hebrew by Atar Hadari, with an introduction by Dan Miron (translated and adapted from the Hebrew by Atar Hadari), Syracuse University Press, Syracuse & New York, first edition 2000, 169 p.

זיה שמיר

המתרגמים בארצות-הברית, כנראה בזכות ההוצאה המכובדת ונותן החסות בעל ההשפעה.

נפתח במה שנהוג לכנות בשם "אמת בפרסום". על גב הספר נכתב כי קובץ התרגומים החדש מכיל את שיריו המרכזיים והחשובים של ביאליק (Bialik's major poetry). האומנם? מה עושים כאן, אם כן, פרגמנטים רבים, שכוחי-אל וחסרי משמעות, מתוך המהדורה המדעית של שירי ביאליק, שרק קומץ חוקרים, שניתן למנותם אל אצבעות יד אחת, מכיר ויודע? כבר השיר השני בקובץ התרגומים החדש הוא שיר לעת-מצוא, מין "מפּל עט" בלשונו של ביאליק, ש"אבהותו" של המשורר לגביו מסופקת למדי. איזה שיקול דעת הפעיל כאן המתרגם בהחליטו להכליל שיר-הזדמנות כה חלש וחסר ערך פיוטי במקום כה בולט, זאת לא נוכל לקבוע אלא על דרך ההשערה. מתברר, למרבה הצער, שההכרעה התמוהה הזו יש בה כדי לשמש אות לבאות: בספר יש לא מעט סימנים המעידים על תתרנות, על טעם לקוי, על אי הבנת הנקרא ועל חפזון ופחזו. עוד נאמר על גב הספר שהקובץ ממלא משבצת שחסרונה הורגש זה מכבר בעולם הספרות האנגלי (a long-standing gap in English letters). משמע, המתרגם כמו מכריז על עצמו "עד שקמתי"; כאילו נתגלתה לו יבשת חדשה, ועליו מוטלת המשימה לתור את שביליה לראשונה, עם גרון ביד ותרמיל על שכם.

להווי ידוע, שירי ביאליק תורגמו לאנגלית פעמים אחדות,

בשנות ה-60, בעיצומה של המלחמה הקרה, רווחה במערב אנקדוטה שלפיה ייצרו הרוסים מחשב לתרגום מאנגלית לרוסית ולהיפך. נתבקש המחשב לתרגם את הפסוק הידוע מן הברית החדשה "The flesh is weak but the spirit is strong" ("הבשר רפה אך הרוח איתנה") לרוסית. כדי לבדוק את אמינות התרגום, נתבקש המחשב לתרגם את התוצאה מרוסית לאנגלית, ונתקבל הפסוק "The meat stinks but the vodka is excellent". אנקדוטה זו עלתה על דעתי כשקראתי את קובץ התרגומים החדש של שירי ביאליק Songs From Bialik — שראה אור בהוצאה אוניברסיטאית אמריקנית מכובדת, פרי עטו של משורר ומחזאי בלתי מופר. עטר הדרי שמו (שהיה אמנם מועמד לפרסים ולעיטורים בעולם, אך בישראל שמר על אלמוניות גמורה).

אחת מידידותיי, ישראלית היושבת ובוכה על נהר התימזה בזוכרה את ציון, ביקשה לשמחני, ושלחה אליי את ספר התרגומים החדש הזה. שיריו של המשורר הדרי, כך ניתן ללמוד מן הכיתוב שעל גב הספר, התפרסמו בטובות שבאכסניות הספרות בעולם האנגלוסקסי: מחזותיו הועלו על במות ניו-יורק, לונדון, בוסטון, לוס אנג'לס ועוד. מה מוזר! אנשי תאטרון נודעים בארץ, ש אליהם פניתי בשאלה, הודו כי מעולם לא שמעו את שמו. חוקרי ביאליק בארץ לא שמעו על קובץ התרגומים החדש, אף שבדיעבד ניתן לגלות באינטרנט כי קובץ זה נכנס לרשימה המקוצרת של פרס אגודת

במידה זו או אחרת של הצלחה (למן תרגומיהם של סנו'מן ואפרת ועד לתרגומיהם של רות נבו והראל פיש). רוב המתרגמים הבינו כי מוטלת עליהם משימה אדירה: התמודדות עם שירים מורכבים לאין-קץ, שממדיהם האמיתיים הם מכפלה של הממדים הצנועים הנראים לעין והמעמקים האין-סופיים הסמויים מן העין, וכל זאת תוך ניסיון לשמור לפחות על מקצת האיכויות השיריות (ריתמוס, חרוז, רמיוזות מקראיות ועוד). בקובץ שלפנינו תורגמו שירי ביאליק במין פרפרזה פרוזאית, חופשית מאילוץ הריתמוס והחרוז, מבלי שימצא המתרגם לנכון לפצות את קוראיו על אובדן האיכויות הפיזיות ומבלי שתרגומי ביאליק, הניצבים על מדף הספרים, יוזכרו אפילו פעם אחת בהערת שוליים אקראית (וכנראה אף מבלי שהמתרגם יטרח להכירם).

זאת ועוד: המתרגם מסביר לקוראיו בהקדמה, אגב היתלות באילנות גבוהים, כי אין די בהבנת מילות השיר, וכי יש לקחת חירות ולחוש את רוח הדברים. דברים נאים ונכוחים, בלי ספק. אך מה התוצאה, הלכה למעשה? מתברר כי בדרך-כלל לא ניצל המתרגם את חירות הפיוט שעליה המליץ. להיפך, בדרך-כלל הוא תירגם כל שורה ושורה כצורתה, מילה במילה ממש, מבלי שינסה להגביה עוף ולרכב על כנפי דמיון יצירתיים, ולו לרגע קל. יתר על כן, דווקא באותם מקומות ספורים שבהם נטל לעצמו, ביודעין ובמוצהר, חירות לסרס את הכתובים כדי להתאימם לקורא האנגלי של מפנה האלף השלישי, יצאו מתחת לעטו "ממזרי עט והיגיון", אם לנקוט את לשונו של ביאליק בשירו "חלפה על פניי", שכתרתו בתרגומו של הדרי: "Your Breat Passed upon My Face". כך (!), באופן גולמי וליטרלי, ללא כל איכות שירית כלשהי, ללא חרוז ומצלול, ללא ריתמוס והתחשבות בקונוטציות של המילים, אף מבלי שהמתרגם יציץ בתרגומי התנ"ך לאנגלית כדי לראות כיצד תורגם בהם הפסוק "ורוח על פני יחלוף" (איוב ד, ט).

"מליץ" או "תורג'מן"

כל תרגום הוא כידוע סוג של פרשנות. באנגלית המילה "אינטרפרטציה" משותפת לתרגום, לפירוש ולביצוע – ווקאלי או אינסטרומנטלי – של יצירה פיוטית או מוזיקלית, וכל העיסוקים הללו הם סוגים שונים של פרשנות. בתנ"ך נזכר אמנם השורש המרובע תרג"ם פעם אחת בלבד, בספר עזרא ("ומתורגם ארמית": עזרא ד, ז), אבל כבר בסיפור יוסף נזכר המליץ, שהוא המתרגם והמגשר בין יוסף לאחיו. יוסף הן התחזה לפני אחיו כזר, וביקש שאחיו יראו בו איש מצרי, ועל כן הביא מליץ בינו לבינם. יעידו שמות כמו "תורג'מן" אצל יוצאי המזרח, או "מליץ" אצל יוצאי מזרח אירופה. על

כך שהתרגום היה עיסוק יהודי מובהק, שהרי יהודים שלטו בדרך-כלל בשתיים-שלוש שפות לפחות, ועל כן במסחר ובחיי המדינה נזקקו להם לתיווך וגישור. המילה "מליץ" משותפת אגב לשני עיסוקים עוספים, פרט לתרגום: מליץ הוא גם סניגור, המלמד זכות על הנאשם ("מליץ ישר"), ומליץ הוא גם סופר, שיודע לכתוב דברי שיר ומליצה. אך בין שהמליץ הוא מתרגם, סניגור או סופר, הוא משמש פרשן ומגשר, והגשר הוא גשר של מילים, שמתפקידן לקרב לבבות, לפשר ניגודים ולפרש כוונות.

הרגיש בכך ביאליק כשכתב בסוף ימיו את האגדה המדרשית "ספר בראשית", המכילה בקליפת אגוז את כל הרעיונות הללו. מסופר בה על ילד שנולד להוריו העיריים והזקנים לאחר שנאשו מבנים. כשגיעה שעתו של הילד ללכת ל"חדר", פונה אביו למלמד ומבקשו להתחיל את מסכת הלימודים בספר בראשית, ולא בספר ויקרא, כמקובל. המלמד נעתר לבקשת האב, והילד נכבש בקסמו של הספר, והולך למקום תורה בחפץ לב. יום בהיר אחד, הילד מבקש מאביו שיתיר לו ללכת ל"חדר" בכוחות עצמו, והאב נעתר לבקשתו, חרף חששותיו. לרוע המזל, נקלע הילד לזירת מאבק בין אלופי הגויים, ואחד הפּרָשים חוטף אותו במרכבה לחצר המלך. כאן נלקח מהילד ספר שעשועיו, שאליו הוא קשור בעבותות של אהבה אין-קץ, וספר זה מושלך לאוצר ספרי המלך. הילד מתאבל על ספרו האבוד, וממאן להינחם. והנה, מקץ שנים, נחקף המלך במחלה קשה, ומבקש שיביאו אליו את ספר התרופות. בטעות מעלים עבדיו את הספר העברי, שאיש מאנשי החצר אינו יודע לקרוא בו. אחד מהם מציע למלך להיעזר בילד הכלוא. הילד שמח כמובן גלגלות את ספרו האבוד, ומספר למלך את תהילות אדון עולם, בורא שמים וארץ. המלך שואלו אם יודע הוא גם לפרש את הדברים, או רק לתרגמם; משמע, אם מכיר הילד ויודע את רוח הדברים ואת הרעיונות הגנוזים בהם, או רק עורך פרפרזה מילולית של הכתובים. הילד מתרגם ומפרש, המלך מחלים ממחלתו ושולח את הילד לביתו עם ספרו, לשמחת לב הוריו. הנה כי כן, הפּרָש, גיבור החיל שחטף את הילד מבית אבא-אמא, והפרשן, גיבור הרוח, שהחזירו הביתה, מאותו שורש נגזרו, כי עבור ביאליק סיפא וספרא, כוח הזרוע וכוח המוח, אלה ואלה גבורה ייקראו, שהרי חיים ומוות ביד החרב, אך לא פחות מזה – ביד הלשון.

על "איש הסיפון"

ביאליק ידע אפוא היטב מה ערכו ומה חשיבותו של המתרגם המהימן (כדאי לעיין בסיפורו "איש הסיפון", שבו הוא מראה בוורטואוזיות רבה כיצד איש-רוח אליטרי, שכל כוחו בפיו

ובקולמוסו, נקלע לאנייה צרפתית, הופך "אילם" בעל כורחו ונוזק בכל מאודו למתורגמן). הוא אף הבין את חשיבותן של תוכנות פרשניות במלאכת התרגום. דא עקא, דווקא הוא נפל קרבן לתרגום דילטנטי, שלא טרח להתעמק בפירושי השירים, ועל כן העמיד טקסטים שגויים, המטעים את קוראיהם ואינם מטעימים אותם אפילו שמץ מן הגדולה של המקור העברי. מנין צצה כותרת מוזרה כדוגמת הכותרת של "שיר-העם" הביאליקאי "Between the river Prat and Stream Hidkel?" ראשית, העומד על גדול נהר רחב כדוגמת החידקל בקושי רב יכול לראות את הגדה שמנגד, וכאן נהר זה הופך משום מה ל-"stream", כלומר: פלג או יובל צדדי של נחל. שנית, הקורא האנגלי מכיר את שני הנהרות הללו מתרגומי התנ"ך בשם "Euphrates and Tigris", ולמה יבחר המתרגם לבלבלו עם שם עברי תמוה כדוגמת "Hidkel", שאותו לא ימצא הקורא בשום מילון או לקסיקון מפאת שיבוש? דווקא ביאליק שאהב לגוון את סגנונו, ומיעט להשתמש פעמיים במילה אחת באותו משפט, דייק בשירו וכתב בו במפורש: "בין נהר פרט ונהר חידקל". אין זאת כי ביקש להדגיש כי מדובר בשני נהרות, ולא בנחל ובפלג קטן שלצדו.

במבוא לספר מסביר המתרגם באריכות-מה מדוע בחר להחליף בשיר זה את הדוכיפת של ביאליק ביונק הדבש ("hummingbird") הפשוט והיום-יומי. בגאווה מנצחים מחויכת הוא מודיע לקוראיו: "Fuck Bialik. Serves him right for showing off." כך, בקלות בלתי נסבלת, אבדה לה כהרף-עין מערכת אסוציאטיבית שלמה, שלא נוכל להביא כאן אלא את מקצת מרכיביה. מותר כמדומה להניח שביאליק בחר בדוכיפת משום שהיא מתהדרת בציצת זהב ראוותנית, ככתוב באגדות "ויהי היום" שלו, ומשום שהיא משתלבת היטב בצבע התקווה הזהוב של חלום-המשאלה האוטופי של הנערה הפרובינציאלית, המתהדרת ב"רימון פז" ובכנדי שש ומשי. ציצת הדוכיפת נקראת במקורות "בלורית" כאותה בלורית שחורה שבה מתהדר הגבר, תרתי-משמע, הנזכר בשיר.

דוכיפת אוריינטלית

כשלבנו את הדוכיפת בשירו ביקש ביאליק כמדומה למצוא מקבילה עברית "אוריינטלית" לטווס הזהב ("די גאלדענע פאָווע") משירי-העם היידיים, שכן לדוכיפת נודע מקום נכבד בקוראן, שאת תרגומו לעברית יזם ביאליק ודאג להוציאו לאור בהוצאת הספרים שלו (והרי השיר מדבר על נופים מן המרחב המוסלמי, לרבות זה העות'מאני, שאליה השתייכה ארץ-ישראל בזמן חיבור השיר). אם המקבילה האנגלית של

הדוכיפת אינה מתאימה לצורכי המתרגם, ואם אין הדוכיפת מוכרת בנפיש צפון-מערביים, מוטב היה לו לבחור בטווס הזהב המהודר והמסוגנן מן הפולקלור האירופאי האותנטי מאשר ביונק הדבש הזעיר והיום-יומי, המנוטרל מכל הסמליות ששיקע ביאליק בדוכיפת. בקצרה, שיקולים שמקורם בתמימות, בבורות, או בהיבריס חסר גבולות ורסן של מחזאי אלמוני הנושא עיניו לגדולות הם שגרמו למתרגמו החדש של ביאליק "לשפר" ו"לשפץ" את המשורר הלאומי למען הקורא האנגלי. זה יתקשה מעתה להבין מה סוד גדולתו של אותו ביאליק חבול וצולע, שזכה עד כה משום מה להיחשב גדול משוררי ישראל בעת החדשה.

דוגמאות כאלה אפשר למצוא בספר על כל צעד ושעל, ותקצר היריעה מלמנותן. הכשל מתחיל באי הבנת הדנוטציות והקונוטציות של אוצר המילים הביאליקאי, המבוסס על לשון המקורות: "הברכה" בשירי ביאליק איננה "pool", שהרי מדובר במושג קבלי, ולא בברכה באיזו חווילה שבפּוּוּרלי הילס. המושג "ההגה" בשיר "בעיר ההרגה" אינו יכול להיתרגם ל-"killings", שהרי הוא מבוסס על הצירוף המקראי "גיא ההגה" (שתרגומו הוא "valley of slaughter") ואין לו קשר עם הרציחות בהארלם או בשיקאגו. "ארון הספרים" היהודי, בין שהוא ארון מוחשי או מטפורי לקנייני התרבות של כל הדורות, ראוי שיתורגם ל-"bookcase". מכל מקום, אין לו ולא כלום עם ה-"closet" האופייני לאדריכלות האמריקנית — שהוא מין חדרון קטן המשמש לאחסון בגדים או כלי עבודה. "כת לצים" שבשיר "על לבבכם ששמים" היא קבוצת שדים ומזיקים, ובשום אופן לא "school of clowns", כבתרגום הדרי.

שירת ביאליק עשויה מרקם צפוף של פסוקים ושברי פסוקים, כצורתם ושלא כצורתם. הפסיפס הזה מעניק לשיריו איכות מיוחדת, ולפרשניו — עבודה איך-סופית. לעתים רומז השיר פעמים אחדות לאותה פרשה מקראית, כדי להעניק לטקסט הנרמז מעמד מיוחד. כך, למשל, בשיר "בתשובתי", חוזר הנודד אל בית אבותיו ומוצא בו זקנה ש"שפתיה תמיד נעות", רמז לחנה, אם שמואל, ששפתיה נעות. רמז זה מאיר באור חדש את הכותרת "בתשובתי", הנטולה מתיאור של שמואל הנביא ("ותשובתו הרמתה כי שם ביתו"). השיר "אבי" מסתיים במילים: "וכתובת קצרה מראשותיו, חרותה ביד לא אמן, / תעיד עליו נאמנה: 'פ.ג. איש תם וישר'". המילים "מראשותיו" ו"איש תם" מעלות את זכר יעקב, הוא ישראל, ורומזות לכך שנקבר כאן אדם מישראל, איש פשוט כאחיו האביונים, שהתגאל כל ימיו בין בני עשיו ואָדום ומזג להם מן השיכר האָדום האדום הזה. שום רסיס מן העושר האין-סופי הזה לא מצא דרכו אל התרגום החדש של שירי ביאליק, מעשה ידיו של עטר הדרי; תרגום שאינו אלא פרפרזה פשוטה, חסרת תובנה ומשוללת כל איכות פיוטית.

into the world of light/And I alone sit lingering here” שירו הנודע של ביאליק “לבדי” דומה אפוא דמיון מפתיע לשיר אנגלי, שאותו לא קרא המשורר הלאומי מימיו, וגם בו מופיע היחיד העוזב את סף בית התפילה בדמות של גוזל רך. ואולם, המשורר האנגלי ווהן, שניחן כמובן ברגישות פיוטית, כינה את הגוזל בכינוי “fledgling”, ולא בכינוי “chick”, המעורר גיחוך מה והמכיל השתמכויות לזואי שלא ממין העניין.

נשאלת בכל זאת השאלה: הא כיצד נתן חוקר ביאליק כדוגמת דן מירון את ידו לתרגום כה כושל וקלוקל, ואף צירף לו מבוא ארכני המעניק לספר איזו הילה של מכובדות כוזבת, שבלעדיה לא הייתה הוצאת הספרים האוניברסיטאית מפרסם בנקל ספר ביכורים של משורר ומחזאי אלמוני. האם זוהי עדות לתתרנותו של החוקר? לרצונו העז להופיע בכל במה? לזלזול שהוא מזלזל בכבודו ובמעמדו של ביאליק? ייתכן שכל האפשרויות הללו מתקיימות זו בצד זו. קשה להניח שמירון לא קרא את תרבומו של עטרי בטרם כתב לו כתב הסמכה והסכמה. מירון רומז להדרי ולקוראיו בהקדמה ברמז קל כי אינו מקבל את התרגום כנתינתו. את כותרת השיר “לא זכיתי” במאמר המבוא שלו (שגם אותו, דרך אגב, תרגם עטרי) הוא טורח לתרגם אחרת מאשר בגוף הספר. מדוע לא העיר לידידו המתרגם על הטעות הגסה המשולבת בתרגומו לשורות הסיום של השיר שעה שהפך את הִחֵלֵב והדם לִ“milk and blood”?

ביאליק, בסוף ימיו, משביקש להתנער מן הטרדנים הרבים שהסיחו את דעתו והפריעו לו במלאכתו, חילק להם הסכמות על ימין ועל שמאל, עד שיצא שמו בישראל כִ“שר המִסְפִּים” (על משקל “שר המִשְׁקִים”). גם מירון, להבדיל, מחלק בשנים האחרונות הסכמות רבות ברמות מאמרי מבוא ארוכים כאורך הגלות שהוא מצרף לספריהם של בני חסותו. אולם אין בכוונת שלל “הסכמותיו” של מירון לסייע לו להתנער ממבקשי החסות. אדרבא, מירון רואה במחפשי החסות קרש קפיצה להגשמת מאווייו האימפריאליסטיים: הוא מתיישב בספריהם, כובש בהם שטחים נרחבים, מציג אותם כדיירי-משנה נחותי זכויות בתוך קנייניהם שלהם, ואינו נח עד שהמבוא שלו מאפיל על הספר שאותו הוא אמור להציג לפני קהל הקוראים. העובדה שחוקר כמו דן מירון נותן גיבוי וחסות אקדמית לתרגום כה פגום וקלוקל של שירת ביאליק, ומצרף לתרגום “כתב הסכמה” בדמות מאמר בן כחמישים עמודים היא גניבת דעת. זהו יום נוגה לעולם הספרות, העברי והאנגלי גם יחד. ■

לעתים מתגנב ללב החשד שמא נעזר המתרגם במילון אלקטרוני שפלט לו שווי ערך באנגלית, ללא אבחנה ושיקול דעת. האם הזין הדרי את המחשב במילה “ארון” והתקבלה לו באופן אוטומטי המילה “closet”, שאותה הוא שיבץ בטקסט האנגלי בלי מחשבה שנייה? כבר הזכרנו את האנקדוטה של המחשב הרוסי שהמיר את הרוח (spirit) בוודקה. משהו מעין זה קרה לתרגום החדש והחדשני של שירי ביאליק. שירו הידוע “לא זכיתי” מסתיים כזכור במילים “ואנוכי בקִּלְפִי ובדמי את הבערה אשלם”. הצירוף “חֵלֵב ודם” הוא כידוע צירוף מקראי וביאליקאי שגור למדי. מה גרם אפוא להדרי לתרגם “and I with my milk and blood/ will pay the burning”. אנו מניחים שהוא יודע את שפת המקור, דהיינו: עברית, שאם לא כן מדוע העז לפנות לתרגומם של שירי ביאליק. יש אפוא מקום לשער כי הוא הזין את המחשב בנתוני השיר, והמחשב הטעה אותו. ואין זו הטעות היחידה: הצירוף “בירק אביביו” משיר הפרדה “הולכת את־מעמי” הפך משום מה “green flower”; “נעל של משי” משיר הפרדה “לנתיבך הנעלם” (שאינה אלא גרב משי) תורגמה לִ“silken shoe”. קריאת הצער “אללי” בשיר “שחה נפשי” הובנה כנראה בטעות כִ“אל אלוהים”, שכן היא תורגמה “god have mercy” במקום שתתורגם, כפי שתרגומה אחרים: “woe unto me”. הצירוף “כלבים נְבֵלִים” בשירו של ביאליק “רק קו שמש אחד עברך” אין משמעו כלבים העטים על נבלות (אף שהם מתבוננים בנבלתה של האהובה), ועל כן אין הצירוף האנגלי “carrion dogs” מתאים להם כלל וכלל. את פתיחת השיר “זריתי לרוח אנחתי” תרגם עטרי לִ“I sowed to the wind”. ככל הנראה התבלבל בין זריעה לזרייה. ואפשר עוד למנות ולמנות: שיבושים כאלה מופיעים בקובץ על כל צעד ושעל.

תתרנות וחוסר הבנה

יש שהכשל שבתרגום מתבטא בתתרנות ובחוסר הבנה. שיר של ביאליק איננו רְפִילִיקה תיאטרונית, שצריכה להיקלט בהרף עין אצל קהל גדול והטרונגי. לפיכך, אי אפשר לתרגם את השורה הביאליקאית האֶבּוּקִיבִית “ואנוכי גוזל רך נשתכחתי מלב” (“לבדי”) בשורה חסרת האיכויות הפיוטיות “and I, a tender chick, was quite forgot”, גם אם אין כאן טעות בהבנת הנקרא. על תרגום מעין זה פסקו חז”ל פסוקים באומרם: “כל המתרגם פסוק כצורתו הריהו בדאי”. הנה, נתגלה לי באקראי כי המשורר המטפיוזי האנגלי רוברט ווהן פתח את אחד משיריו במילים: “They were all gone”